

ЛЕКСИКАЛЫҚ НОРМА ЖӘНЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӨЗДІ ҚОЛДАНА БІЛУ МӘДЕНИЕТІНЕ ЖАТТЫҚТЫРУ

Мақалада кеп маданияты, тилдик норма, лексикалык норма түшүнүктөрү жана оқуучуларды сөздү тандап колдоно билүү маданиятына үйрөтүү тууралуу сөз болот.

Әдеби тілдің қалыптасуы тіл нормаларының ережесі мен ұғымдарға байланысты: яғни айту, сөзді меңгеру, сөз қолдану, сөздердің үйлесімділігі мен сөйлемдегі байланысы аймағына тәуелді болып табылады. Сондықтан сөйлеу мәдениетінің тіл тану саласы ретінде үш деңгейі бар:

1. Тәжірибелік деңгей, сөйлеу үшін тілдің ауызша және жазбаша нұсқаларының нормасын меңгеру.
2. Әртүрлі жағдаяттарда тілдік құралдарды қолдана білу, стильдік сөйлеу жанры т.б. игеру.
3. Тіл заңдарына сәйкес нормалық болжам жасай білу.

Сөйлеуші мен жазушы әдеби тілдің нормалары мен ережелерін тәжірибе арқылы игереді немесе арнаулы трде үйренеді, (орфография мен пунктуацияны). Бұл туралы: «... под культурой речи будет подразумеваться свободное и безошибочное владение произносительными механизмами, готовность памяти, обеспечивающая моментальный и точный выбор нужного слова отсутствие дефектов произношение, развитие речевого дыхание и голоса, богатая и послушная логическим законом мыслительная основа речи и т.п.; – деп, сөйлеудің ауызша нормалық қасиеттері бар екендігін көрсетеді [1. 62]. Сондай-ақ осы әдебиетте: «...значение термина культура речи обращено к выбору и использованию средства языка – фонетических, лексических, грамматических связей в предложений и в компонента текста», – деп көрсетсе, Л.И.Скворцов: «раздел языкознания, исследующий проблемы нормализации с целью совершенствования языка как орудия культуры», – деп анықтайды [2. 47]. Ал Г.О.Винокур «культура языка, точнее языкового выбора» деп, тілдік құралдардың қолданылуына басымдық береді [3].

Демек, сөйлеу мәдениеті тілдік құралдарды тандап, сұрыптап, белгілі жағдаяттарға сәйкес сөйлеу болып табылады. Ол тілдік норманы негізге алады. Сондықтан оқушылардың сөйлеу мәдениетін дамыта оқыту үшін, ең алдымен олардың тілдік норма туралы түсінігін, білімін қалыптастыру қажет.

Мектеп білім беру стандарты ол туралы мынадай талап қояды: «Әдеби тіл және мәтін бойынша әдеби тіл нормаларын білу» деген білімін анықтайды. Ал бағдарлама білім мазмұны мына төмендегіше анықтайды: «Қазақ тілінің қоғамдық мәні мен қызметі. Әдеби тіл және мәтін. Әдеби тілдің ауызша және жазбаша түрі. Әдеби тілдің орфографиялық, орфоэпиялық, лексикалық, грамматикалық нормалары. Мәтіннің түрлері. Мәтіндегі тілдік нормалары. Мәтіннің түрлері. Мәтіндерге тілдік талдау Мәтіндерде әдеби нормалар сақталу қалпы».

Сөйлеу мәдениетінің нормалық сапасының сақталуы әр сөздің мағынасын ажыратып, орынды қолданумен тығыз байланысты. Сол үшін мектепте оқылатын тіл білімінің әр саласы оқушыға сол саладағы негізгі нормаларды сақтай білуге үйретуден басталады. Сөздерді өз мағына, мәніне сай қолдана білу оқушының тілдік талғамы мен ой дәлдігін қатар тәрбиелейді. Мәселен, сөз мағынасын тап басып, өз орында қолдана білуде орын алатын олқылықтарды саралай келе Р.Сыздықова оларды былайша топтастырады:

- сөз мағыналарын түсінбей, орынсыз жерде жұмсау (майталман сауыншы);
- ғасырлар бойы қалыптасқан тіркестің қосақтарын жөнсіз ажырату (асқар телемұнара);
- о баста бірер тіркесте сәтті шыққан кейбір сөздерді оңды-солды келтіріп, жауыр

ету (торқалы той);

- қалың көпшілікке түсініксіз сөздерді қайта тықпалау (сүрек бастау);

- қажетсіз тұста жаңа сөз жасау немесе қажеті бар жерде жасалған жаңа сөздің сәтсіз болуы (деректі һикая);

- сөздің жалтырауықтығына үйірсектік.» [4. 25]

Мектеп оқушыларының тілінде диалектілер мен жаргондарды қолдану жиі ұшырайды. Диалект сөзде өзі өмір сүріп жатқан аймақтағы сөздің әдеби байланысын білмеуден ғана емес, күнделікті қалып кеткен, үйреншікті қатысым дағдыларынан ажырай алмағандықтан болып жатады. Мұғалімнің мәндеті – оның әдеби тіл нормасына жатпайтынын, ал әдеби емес нормаларының сөз мәдениетіне, жалпы адамның болмыс мәдениетіне кері әсер ететінін саналы ұғындыру.

Оқушылардың енді бір жиі қолданылатын сөздері – жаргондар. Олардың әдейі сөйлеу кезінде араластырылуы балалардың жас ерекшелігімен байланысты. Бұл кезде тіл нормасы бұзылады.

Тілдік нормаларды сөз еткенде тіл салаларының арасындағы өзара байланысқа табан тіреу қажет. Себебі сөз байлығы тек лексикамен шектеліп қоймайды, «тілдің морфологиялық, синтаксистік амал-тәсілдері, лексикалық қазынасы бір-бірімен астаса, ынтымақтаса, тіл табыса келіп, тіл байлығын құрайды». Олай болса, оқушының сөзді ойына лайықты түрлендіріп қолдануда сөз тудырушы, сөз түрлендіруші жұрнақтардың, жалғаулардың рөлін білуі, сөздердің еркін және тұрақты тіркестеріндегі ойдың нақтылана, тереңдей түсетінін түсінуі, сөйлем құраудағы сөздердің орын тәртібі мен сол тәртіптен әдейі ауытқу арқылы ойды әсерлеп жеткізудің жолдарын қоса меңгеруі ғана шын мәніндегі сөйлеу мәдениетіне жетелейтін баспалдақтар болып табылады. Бұл жұмыстар стильдің түрлерін өткенде одан әрі тереңдеп, өрісі кеңейе түседі.

Тұжырымдағанда, ауызекі сөйлеу тілі мен жазбаша стильдердің ерекшеліктерін түсіну барысында тілдік құралдардың табиғатын тануға мол мүмкіндік беріледі. Ол әдеби тіл нормасымен байланысты қарастырылады.

Соңғы жылдардағы зерттеулерде тілдік норманы іштей жіктелетіні туралы пікірлер пайда болды. Бұл тілді оқыту үдерісінде оқушылардың сөйлеу мәдениетін жетілдіруде қолайлы болуда. Мәселен, оқулықта тілдің ішкі құрылым жүйесіне байланысты мынадай негізгі нормаларды көрсетеді:

- сөйлегенде тілдегі дыбыстардың дұрыс, анық айтылуы (фонологиялық-дикциялық);

- сөйлеу әуені, қарқыны, дауыс күші мен кідірістерді сақтау және дауыс тембрі (интонологиялық-иродиялық);

- екпіннің түсуін және түрлерін сақтау (акцентологиялық);

- әріп таңбаларын дұрыс, түссінікті салып жазу (шрифтологиялық-каллиграфиялық);

- сөйлеу мәдениетіне қатысты нормалардың сақталуы (қатысымдық);

- тілдегі көркемдік құралдар, тіл байлығын, оның мүмкіндіктерін пайдалану: көркемдеу, айшықтау, дәлелдеу, сөздерді сұрыптау (образды-эстетикалық);

- сөйлеуде тілдің өз заңдылықтарына қатысты халықтық, дәстүр-салттық ерекшеліктерді сақтау (коммуникативтік-этникалық);

- сөйлегенде ой-пікірдің көлемін, мазмұндық құрылымын, хабырды жеткізу жүйесін реттеу (информативтік-коммуникативтік, контекстік) [5.56].

Тұжырымдағанда сөйлеу мәдениетінің негізінің бірі тілдік норма болғандықтан оның барлық талаптарын білу, сол талаптарда сөйлеу, жазу әрекеттерінде берік ұстану, оқушылардың тіл туралы дүниетанымын кеңейтумен бірге сөйлеу дағдыларын жетілдіруде негізгі шарт болып табылады. Мектепте қазақ тілінен білім беріде бағдарламалық тіл білімі салаларының басты бағыты әдеби тіл нормаларын меңгерту болып табылады. Сондықтан 5-9-сыныптарда әдеби тіл нормаларын игертуді сол сыныптар-дағы тіл салалары туралы оқытылатын материалдармен байланыстыра қарастырылды.

Қорыта келгенде, оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыру әдеби тіл

нормалары негізінде жүргізіледі. Ал 5-10-сынып оқушыларына әдеби тіл нормалары сол сыныпта оқылатын тіл білімінің салалары туралы білім, білік және дағдысын қалыптастырумен байланысты игертіледі. Мәселен, 5-сыныпта – лексикалық норма; 7-8-сыныпта – синтаксистік норма, 9-10-сыныпта – стилистикалық нормалар, ал орфоэпиялық, орфографиялық нормалар 5-10-сыныпта – грамматикалық материалдардың көлемінде игертіледі.

Біз бұл жүйені сақтай отырып, оқушылардың тіл білімдерін әдеби тіл нормасына сөйлеу мәдениетін қалыптастыру жүйесін мына төмендегіше құрдық:

- лексикалық норма және оқушылардың сөзді сұрыптап, тандап қолдануға жаттықтыру;

- грамматикалық норма оқушыларды жеткізетін ойына сай сөйлем құра білу дағдысын қалыптастыру;

Ал орфоэпиялық, орфографиялық және стилистикалық нормаларды ауызша және жазбаша сөйлеу мәдениетіне байланысты қарастырылды.

Орта мектепте меңгерілуге тиісті лексиканың көлемі лексикалық білім берумен анықталады. 5-10-сыныптарда бағдарлама мынадай талаптар қойған: «Белгілі бір мәтін мазмұнын айтқызу немесе оған пікір айттыру. Баяндау, сипаттау, пікір айту жолдарымен және түрлі стильде ауызша, жазбаша ойын жеткізе білуге дағдыландыру». Мектеп бағдарламасы бұл талаптарға байланысты лексиканы оқыту барысындағы икемділік пен дағдылары анықтайды. Мәселен, 5-10-сыныптардағы лексикадан мынадай икемділік пен дағдысын қалыптастыруды талап етеді: «Тіл дамыту жұмысын жүргізгенде оқушылар сөздік қорын молайту, сөздерді, сөз тіркестері мен сөйлемдерді дұрыс құрай білуге үйрету» деумен бірге, сөйлем құрағанда айтылмақшы ойына байланысты синоним сөздерді таңдау, сөздік жұмыстарды жүргізуді ескертеді».

Ал Н.А.Купина сөйлеуге үйрету үдерісінде ең маңызды орын алатын материал-лексика деп есептейді. Белгілі бір тілді меңгеру үшін лексиканы оқытудың өзіндік ерекшелігі бар. Адам қай тілде сөйлегісі келсе де, сөздік қордан өзіне қажетті лексикалық тұлғаларды білмесе, біріншіден, айтайын деген ойын жеткізе алмайды, екіншіден, басқа біреудің айтқан сөзін, ойын түсінбейді. Демек, адам сөйлесу, пікірлесу үшін тілдік қолданысқа керекті лексикалық құралдарды үйренбесе, тілдік қатынас та жүзеге аспайды.

Сөз мағынасын, мәнін игеру арқылы баланың ұғымы да кеңейеді, Сол мағына ұғымдарды бір-бірімен байланыстырып, қарым-қатынасқа түсіру арқылы ойы дамиды. Соның нәтижесінде, өз ойына байланысты сөздерді лайықты қолдана білу дағдысының қалыптасуы арқылы сөздерді мағынасына орай қолдана білу икемділігі де артады.

Оқушылардың сөйлеуде біршама лексикалық қоры болғанымен, олардың бәрінің бірдей қолданылуын игере бермейді. Сөздің қатысымдық әрекет түрлеріне байланысты қолданылуын игермеу сөйлеудің түрлеріне байланысты лексиканы қолдану икемділігі мен дағдысының қалыптасуына кері әсерін тигізеді. Мәселен, синоним, неологизм, көнерген сөздер мен диалект, термин сөздердің қолданылу ерекшеліктерін әдеби тіл стильдерінсіз игере алмайды. Ауызекі сөйлеу мен кітаби стильдердегі лексиканың қолданылу ерекшеліктерін меңгермей, олар бойынша мәтін құрастыра білу икемділігін дамыту мүмкін емес. Баланың тілін дамыту үшін лексикалық құралдардың құрылымдық-теориялық мәліметімен бірге, қарым-қатынаста қолданылу ерекшелігі туралы білімі мен дағдысын қалыптастырып, икемділігін арттыру қажет. Мәселен, синонимді оқытқанда, оның мән-дес сөздер екендігі үйретілумен бірге кітаби, әдеби тіл стильдері түрлеріне байланысты сөйлеудегі қолданылу ерекшеліктері меңгеріледі. Ол функционалды стиль түрлеріндегі мәтіннің тілдік құралдар ретінде игертіледі.

Лексикалық білім беру мен оның қатысымдық мақсатта қолданылуын дамытудың екінші бір мәселесі-сөзді орынды қолдана білуге баулу, тіл мәдениетін арттыру. Ол оқытуда сөздерді дұрыс тіркестіре білу дағдысымен анықталады. Сөздерді дұрыс тіркестіре білу сөз мағынасымен байланысты және ол тек мағына ғана емес, тілдің грамматикалық заңдылығына да негізделеді. Демек, баланың тілін дамытудағы лексикалық тақырыптарды таңдау қатысымдық әрекет мақсатымен байланысты.

Жеке сөздердің мағынасы, мәні, тіркесуі, қолданылуы қарым-қатынас жасау мақсатымен немесе сөйлеу міндетімен байланысты түрде игертіледі. Мәселен, Н.М.Шанский: «теоретическое сведения по лексике (отобранные с учетом принципа научности) должны быть представлены в такой форме и объеме, которые необходимы учащимся для выработки определенных речевых действий», деген пікірі орынды [6. 121]. Баланың сөйлеу ікемділіктері мен дағдыларын дамыту үшін сөздің мағынасын игеру мен оның сөздік қоры жеткіліксіз болып қалады. Сондықтан сөзді өз тәжірибесінде қолдана білуге жаттықтыру қажет.

Сөздердің қолданылуын үйрету арқылы тілін дамыту жұмысы мына бағытта қарастырылады: 1) сөз мағынасы, мәніне байланысты қолдану дағдыларын қалыптастыру; 2) сөздерді стильдік мақсатта қолдануға жаттықтыру;

Сөз байлығы – тіл байлығы. Бірақ тілдегі сөз байлығының барлығының жұмсалу аясы бірдей емес. Халық тілінде бар сөздердің көпшілігі әдебиетте жиі қолданылып, жалпы халықтық нормаға айналады да, бірқатары қолданудан қалып қояды, немесе өте сирек қолданылады. Сөйлеу тілінде бар біраз сөздер әдебиетте кездескенімен, әдеби нормаға жатпайды. Мысалы, жергілікті диалект сөздер. Ол туралы М.Балақаев: «Сөздердің әдеби, әдеби еместігін айыру оңай да емес, біреуге асыл көрінген сөз екінші біреуге жасық көрінуі мүмкін. Әдеби нормаға қай сөз жатады, қай сөз жатпайды дегенді субъективті көзқарас тұрғысынан болжамай, әдебиетте жалпы халыққа бірдей ортақ байлық ретінде жиі қолданыла ма, жиі қолданылмай ма деген тұрғысынан болжау керек», – деп көрсетеді [7.35].

Қазақ әдеби тілінің сөз байлығы жалпы халықтық қасиеті бар байырғы және өзге тілден ауысқан сөздерден, ғылымның, өнер білімнің, техниканың, саясаттың, мәдениеттің тағы да басқа алуан терминдерінен құралады.

Жазба әдебиет арқылы тіл байлықтары, оның құрылымы бір қалыпқа түсіп ерекшеленеді. Жазуы болмаған халықтың тілі әдеби тіл дәрежесіне көтеріле алмаған болар еді. Қазақ халқының жазуы болмай тұрған кезде бай ауыз әдебиеті болды. Сондықтан М.Балақаев: «Сөйтіп, «әдеби тіл» деген ұғым халықтың жазу мәдениетімен тығыз байланысты екен. Әдеби тіл жазу арқылы, әдеби мұраларды баспаға басып, жұртқа тарату арқылы, ауызекі тілдің байлықтарын екшеп саралау арқылы қалыптасты», – деп көрсетеді.

Бұл жеке сөздерге, оны қолдануға да байланысты. Мәселен, қазақ тіліндегі сан алуан сөздердің әдеби тілге тәндері – яғни әдеби нормаға жататындары бар, әдеби тілге тән емес, одан тыс, ауызша тіліне ғана жататыны бар. Сондықтан оқушылардың жазбаша сөйлеу мәдениетін қалыптастыруда, ең алдымен, сөздерді әдеби тілге жататын, жатпай-тынын ажырата біліп, өзінің ойын жазбаша жеткізуде әдеби тілдің лексикалық таңдап, талғап, сұрыптап үйретуге жаттықтырылады.

Өйткені лексикалық норма туралы М.Балақаев: «әдеби тілдің жалпыға ортақ сөз байлығының қалыптасқан тұлғада, жалпы ортақ мағынада жұмсалуы», – деп көрсетеді. Демек, оқушылардың жазбаша сөйлеу мәдениетін арттырудың бірі - сөздерді мағынасына орай орынды қолдану болып табылады.

Сөз таңдап қолдану жазба әдеби стильдерге негізделеді. Мәселен, көркем әдебиет стилі мәтіндегі сөз таңдап қолданудың ерекшелігін қарастырайық.

Көркем әдебиет шығармаларының тілін зерттеу үстінде «функциональдық стиль» басты-басты екі мәселені зерттейді: біріншісі, жалпы ұлттық әдеби тілдің даму барысындағы көркем әдебиет шығармаларының орны; екіншісі – жеке жазушылардың сөз мәнері мен сөз өрнегі (даралық стилі). Бірінші мәселенің зерттеп білу нысандары көркем әдебиет тілі, жалпы алып қарағанда, «поэтикалық сөз» болса, екінші мәселе жалпы ұлттық әдеби тілдің белгілі бір қаттауы мен өрісін, дәлірек айтқанда, лексикалық немесе грамматикалық нормалары мен көркем тіл нормаларының арақатынасын, өзара қарым-қатынасын және олардың көркем шығармалардың мәтіндерінде көріну үлгілерін зерттеп

саралайды. Сондықтан Р.Сыздық тілді стильдік (шеберлік), яғни лингвистикалық стилистика бойынша, екіншісі, тіл нормаларының қалыптасуы мен орнығуы, яғни сөз мәдениеті бойынша зерттеу қажеттігін ескертеді.

Қорыта келгенде, сөзді дұрыс, орынды қолдана білуге жаттықтыру стилистикалық нормаларды игерту негізінде жүргізіледі.

Әдебиеттер:

1. Головин Б.Г. Основы культуры речи. – М.: Высшая школа, 1980, -235 с.
2. Скворцов Л.И. Язык как система – структурное образование. – М., 1969, - 268 с.
3. Винокур Г.О. Информативная и фактическая речь как обнаружения разных коммуникативных намерений говорящего и служащего // Русский язык и функционирование. – М., 1993.
4. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптасуы. – Астана: Елорда, 2001, - 230 бет.
5. Балақаев М. Серғалиев М., Қазақ тілінің мәдениеті. – Алматы, 2006, -260 бет.
6. Шанский Н.М. Язык и речь: Что значит знать язык и владеть им. – Л., 1989.
7. Балақаев М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері, - Алматы: Мектеп, 1965.